

הערות לתעודה מבית-עמר

חגי משגב

לא מכבר פרסמו חנן אשל, אסתר אשל ועדה ירדני ב'קתדרה' תעודה על פפירוס.¹ למאמרם צורפו נספח פלאוגרפי פרי עטה של ירדני ומאמר מאת משה בר-אשר הבוחן את העניינים הלשוניים בתעודה. תעודה זו ללא ספק יוצאת דופן בכמה וכמה עניינים, ועל מקצתם ברצוני לעמוד בשורות דלהלן.

לשון התעודה

לשון התעודה מעורבת, ארמית ועברית. פתיחתה, הכוללת תאריך ופירוט של צדדי העסקה, נכתבה ארמית; וכך גם סיומה, כולל הקבלה העצמית והאחריות. גוף התעודה נכתב בעיקר עברית, אך מרובים בו היסודות הארמיים. בר-אשר העלה בדיונו שבמקרה כזה יש להגדיר את לשון התעודה ארמית, אף שחלקן של המילים העבריות בה גדול מחלקן של המילים הארמיות, שכן הטקסט העברי שבמרכז התעודה הוא כעין ציטטה מנוסח שטרות מקובל ששובצה במסגרת הדיבור הארמית.² גם ללא מסקנתו זו של בר-אשר, ברור שלשון הדיבור של הכותב הייתה ארמית, שכן אף בצורות עבריות שבשטר ניכר רקען הארמי, למשל במילים 'הימה' או 'הביה' (היום והבית), שצורן היידוע הארמי בא בהן למרות היידוע העברי שבתחילת המילה, מפני שגרת הלשון.

מציאות כזאת של דוברי ארמית שהתאמצו לכתוב בשטרותיהם עברית, מוכרת לנו מהתעודות מימי מרד בר כוכבא. הסברה המקובלת היא שזו הייתה מדיניות רשמית של הנהגת המרד, כדי 'להחזיר עטרה ליושנה', מסיבות לאומיות.³ בצד אלה יש לציין שני שטרות מירושלים (מורבעאת

1 ח' אשל, א' אשל וע' ירדני, 'שטר' משנת ארבע לחורבן בית ישראל': עדות נדירה לגזרות הרת אחרי מרד בר כוכבא? קתדרה, 132 (תמוז תשס"ט), עמ' 24-5.

2 מ' בר-אשר, 'על הלשון בשטר מבית-עמר', שם, עמ' 25-32.

3 י' נוה, על חרס וגומא: כתובות ארמיות ועבריות מימי בית שני, המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 102; הנ"ל, 'בשולי השטרות מכפר בר', מ' גושן-גוטשטיין, ש' מודג וש' קוגוט (עורכים), שי לחיים רבין: אסופת מחקרי לשון לכבודו במלאת לו שבעים וחמש, ירושלים תשנ"א, עמ' 231-234.

תעתיק השטר ופענוחו
(שרטוט: עדה ירדני; עיבוד
במחשב: יוני האן)

נוסח השטר

- 1 בתריגן <ן> עשר לכסילו שנת ארבע לחרבן בית ישראל
- 2 בית עמר מרים ברת יעקוב מסעלב ארמלת
- 3 שאול בר שמעון שועל מענב העלינה אמרת
- 4 לאבשלם בר שמעון שועל מן ארשתובול מודה
- 5 אני לך הימה הזה בכולמא שאהיה לך על יד שאול
- 6 אחיך שאהיה בעלי קודם כך כתבה וביה וקנין
- 7 ומהר תיכול התקבלת ודין ודברים אין בכל
- 8 מה שאהיה לבעילי קודם כך תיכל התקבלת
- 9 וכל אדם שאיוהב רשתי לידך על חשבן מאשא
- 10 כתבא חזה פוטר רכושי לותך אלא דין ותשלמתא
- 11 לך מנכסי ואפך <ע>ך מה לעמת כך וקים לי עליך
- 12 לעמת כך מרים ברת יעקוב על [נפשו] כתבת מן ממרה
- 13 יהוסף בר שמעון שהד
- 14 יהורם בר זכריה [שהד]
- 15 יהוסף בר יעקוב [ספרא]

30-31), הכתובים עברית, ושזמנם שנת ארבע לחירות ישראל, כנראה ימי המרד הראשון (ראו להלן). בדרך כלל התעודות העבריות מימי מרד בר כוכבא היו כתובות בכתב היהודי הפורמלי, בעוד תעודות מקבילות בנות אותו הזמן (ובהן אף איגרות של בן כוסבה עצמו) שנכתבו ארמית – נכתבו בכתב היהודי הרהוט. בתעודות עבריות אלה נכתבו גם הפתיחה והסיום עברית. שתי התעודות העבריות מימי המרד הראשון נכתבו בכתב הרהוט.

מה היה אפוא הרקע לכתיבת התעודה שלפנינו? הנוסחים המקובלים בשטרות ברוב שנות המאות הראשונה והשנייה, עד ימי כתיבת המשנה עצמה, היו ארמיים. לכן ניכרים יסודות ארמיים גם בכתיבה העברית של ימי המרד השני, שארך כשלוש שנים בלבד, ולכן ציטטות משטרות במשנה, הכתובה בדרך כלל עברית, הן לעולם ארמיות. בשנות המרד, הן הראשון והן השני, נכתבו שטרות גם עברית, אם כי מסורבלת ומרובת ארמאיזמים, אולם אז נכתב השטר כולו עברית, ולא רק הנוסח המשפטי המחייב. השטר הקרוב ביותר מבחינה עניינית לשטר הנדון הוא צאלים 13, כפי שציינו מפרסמי השטר מבית-עמר, וגם הוא שטר ויתור של אישה על החובות כלפיה אחרי גירושה; צאלים 13 הוא מימי מרד בר כוכבא, כפי שכתוב בו במפורש, וכולו נכתב ארמית. אם כן שטר שכותבו כתב ארמית אבל ציטט נוסח משפטי עברי – אין לו מקבילה.

תיארוך

תיארוך התעודה בידי מפרסמיה נסמך על שני שיקולים. האחד הוא כתבה. על פי טענת המפרסמים הכתב כולל מספר צורות מפותחות, ולפיכך יש לתארכו למאה השנייה. אין במאמר פירוט, והקורא מופנה לנספח, שנכתב בידי עדה ירדני. דא עקא שירדני עצמה לא הכריעה בדבר, והקפידה לכתוב, לכל אורך חוות הדעת, כי הכתב אופייני למאות הראשונה והשנייה. למעשה אין כל עוגן כרונולוגי ברור המאפשר להבחין באופן חד-משמעי בין שטרות המאה הראשונה לשנייה, וגם בדיקות פחמן 14 שנעשו לאחרונה לפפירוס אינן מכריעות בין שתי מאות אלה.⁴ יש לזכור כי אין בידינו עד היום תעודה מארץ-ישראל שזמנה לאחר מרד בר כוכבא, ולא זו בלבד אלא שהכתב היהודי הרהוט עצמו עבר ובטל מן העולם. השטרות והמכתבים היהודיים מן המאות הבאות – דוגמת הכתובה מאנטינואופוליס⁵ – נכתבו בכתב הפורמלי. אמנם אין בכך כדי להוכיח כי לא נשארו בשנים הסמוכות למרד כותבים בכתב הרהוט, אולם אין לדיין אלא מה שענינו רואות.

השיקול השני לתיארוך הוא נוסחת התאריך 'לחורבן בית ישראל', שכבר הוכרה כקשה. ההלכה אינה מכירה בנוסחה כזאת,⁶ ואף בתעודות המצויות בידינו אין לה מקבילה. התעודות המשפטיות הקדומות ביותר הידועות לנו הנושאות תאריך דומה הן מן הגניזה הקהירית, ויש להן המשך במסורת

4 על פי מידע שבעל-פה שמסרו לי אנשי מעבדות רשות העתיקות.

5 C. Sirat et al., *La Ketouba de Cologne: Un contract de mariage juif a Antinoopolis* (Papyrologica Coloniensis, 12), Opladen 1986

6 'כתב [...] לחורבן הבית – תצא מזה ומזה וצריכה גט מזה ומזה' (משנה, גטין ח, ה).

עדות מסוימות, כגון ינינה וקורפו שביוון, עד המאה התשע-עשרה.⁷ אמנם מסורות אלה קשורות למסורת ארץ-ישראל, אולם עינינו הרואות שלא נהג תאריך כזה בפועל במאות הראשונות. אפילו הכתובה מאנטינואופוליס, מן המאה החמישית, עדיין נקטה מניין רומי רגיל. מפרסמי התעודה הפנו לשני אזכורים של המונח 'בית ישראל' במכתבי בר כוכבא, אולם דומה שאין הם מלמדים דבר לעניין הנדון, וודאי שאין בשימוש בביטוי זה למנוע שימוש בו בתקופות אחרות; סוף סוף הביטוי עצמו הוא מקראי.

במניין השנים בתעודות המשפטיות ננקט בדרך כלל שמו של השליט. כך הוא בתעודות מתקופות שונות, וכמובן לא רק בשטרות יהודיים. בידינו שטר משנת 55-56 לסה"נ שמנה לשנותיו של נירון קיסר (מורבעאת 18), ושטר משנת 121 שמנה לשנותיו של הדריינוס: 'על הפטית ליקיס קטוליס סורס תנינו/יתא ומרקס אורליס אנטונינס, שנת תלת לאוטקרטור קסר טרינס הדרינס סבסטס, ועל מנין הפרכיה דא בעשרין וארבעה בתמוז שנת עשר וחמש במחוז עגלתין' (ידין 7).⁸ המניין צוין לפי שלוש שיטות – הקונסוליס, פרובינקיה ערכיה, שבתחומיה נערך השטר, והקיסר. בשטרות אחרות הסתפקו לעתים רק בקונסוליס או רק בפרובינקיה, וכל האפשרויות כשרות.⁹

בידינו מספר יוצאים מן הכלל, ודומה שהתעודות הרלוונטיות לדין הן מן המרד הראשון. בשני השטרות מוואדי מורבעאת שנזכרו לעיל מנו 'לחרות ישראל בירושלם',¹⁰ ללא ציון שם שליט, ונראה שהם מתקופת המרד הראשון; אין לנו כל עדות שבר כוכבא הגיע לירושלים במהלך מרידתו (תיארוך פחמן 14 בעניין אינו חד-משמעי, אך הוא נוטה גם כן לכיוון המרד המוקדם מבין השניים). השטרות מימי מרד בר כוכבא נושאים כולם את שם מנהיג המרד. יש להזכיר עוד כי בניגוד למטבעות המרד הגדול, מטבעות בר כוכבא נושאות בחלקן את שמו ולא רק את הצירוף 'לחרות ישראל' ודומיו.

אפשר שבמרד הראשון לא נכתב שם השליט מפני שלא היה שליט אחד מוכר; ואפשר שנעשה ניסיון לציין מניין רצף חדש. מכל מקום ניסיון זה לא נשנה במרד בר כוכבא, וכאמור כותבי השטרות חזרו לנוהג כתיבת שם השליט. אמנם שטר מכפר ברו משנת 'שלוש לחרות ישראל' (צאלים 8א) פורסם יחד עם שטרות מתקופת מרד בר כוכבא, אולם היעדר מידע על מקום הימצאו ועל נסיבות כתיבתו אינו מאפשר הסקת מסקנות כרונולוגיות כלשהן.

בעיה לעצמה מעורר השטר מורבעאת 19, גט מ'שנת שת ממצדא'. יגאל ידין צידד בדעה שמדובר בשנת שש למרד הגדול, כלומר שנתיים או שלוש שנים לאחר החורבן, ושקנאי מצדה עדיין מנו לגאולת ישראל, כמקובל במרד הגדול. בדרך כלל מקובלת במחקר הדעה הרואה בשטר זה מניין לפרובינקיה ערכיה, ואם כן גם גט זה אינו רלוונטי לדין.¹¹

7 מ"ע פרידמן, 'הכתובות הארץ-ישראליות מתקופת הגאונים', תעודה, א (תש"ם), עמ' 73-74.

8 י' ידין, ח"י גרינפלד וע' ירדני, 'שטר מתנה בארמית מנחל חבר', ארץ-ישראל, כה (תשנ"ו), עמ' 383-403.

9 תוספתא, גטין ו, ג.

10 P. Benoit et al., *Les Grottes de Murabba'at* (DJD, 2), Oxford 1961, nos. 29-30, על פי קריאתה של ע' ירדני, התעודות הארמיות והעבריות בכתב רהוט מוואדי מורבעאת ונחל חבר וחומר קרוב, ירושלים תשנ"א, עמ' 43-47.

11 ראו: E. Koffmahn, *Die Doppelurkunden aus der Wüste Juda*, Leiden 1968, pp. 42-45.

כללו של דבר, מנייה בתעודות משפטיות ללא ציון שם השליט התקיימה רק בימי המרד הגדול. לעומת זאת בתעודות לא-משפטיות לא היה צורך במניין רשמי, ושם אכן אנו מוצאים פעמים רבות רק מספר שנים, ללא שם המלכות או נקודת ציון אחרת. אולם התעודה שלפנינו היא תעודה משפטית, נערכה לפי כללי עריכת השטרות, ונחתמה בידי עדים – משמע שהנוהל הרשמי היה חשוב בעיני הכותבים. עינינו הרואות שהייתה הקפדה על ציון שם המלכות אף בשטרות שנערכו בצורה פרטית, בין הצדדים, ללא נוכחות פורום רשמי. לפיכך מנייה שלא על פי שנות השליט טעונה הסבר.

אמנם בכל צורה שבה נסביר את התיארוך הוא עדיין יישאר יחידאי. אף שאין בכך ראייה לתיארוכו של השטר, בכל זאת נראה נוח יותר לקשר את צורת התיארוך החריגה לחורבן הבית ולא לחורבן בר כוכבא. כאמור בימי המרד הגדול נהוג היה שלא לציין את שם המלכות אלא לנקוט ציון כללי, 'לחרות ישראל' או 'לגאולת ישראל'. נראה שמכיוון שכבר בטל נהוג ציון שם המלך, המשיך הכותב שלפנינו באותו הכיוון, אלא שעקב הנסיבות ששללו ממנו את האפשרות לציין שנים לגאולה, ציין אירוע לאומי אחר. לעומת זאת לאחר מרד בר כוכבא לא הייתה סיבה להפסיק לציין את שם השלטון, שכן, כפי שהראיתי לעיל, אף אם הייתה בלבו של הכותב טינה כלפי הדריינוס, עדיין עמדה לפניו האפשרות לכתוב את שמות הקונסולים, כנהוג וכמקובל וכמותר על פי ההלכה.

'חורבן בית ישראל'

ללא קשר לעניין התיארוך, ראויה לעיון השאלה שהעלו מפרסמי השטר כנגד התיארוך המוקדם – מדוע לא ננקט המונח 'לחורבן הבית', המופיע בתאריכי המצבות מצוער מן המאות הרביעית והחמישית. משתמע משאלה זו כי תפיסת אירועי שנת 70 בתודעה הלאומית השתנתה במהלך הדורות. סוף סוף מורדי המרד הגדול לא כיוונו כלל לגאולת המקדש, שכן המקדש פעל כסדרו לפני המרד. מרידתם, במיוחד מבחינת הקנאים, שהיו שותפים לחלק ממהלכי המרד, כוונה לגאולת ישראל באופן כללי, ולכן כישלון המרד היה בעיניהם חורבן בית ישראל כולו. המקדש אמנם היה בעיניהם כעין תעודת ביטוח למרד, אולם המרד ברומי ושלטונה כשלעצמו נותר העיקר.

אמנם אין הסכמה בקרב החוקרים באשר למניעים למרד בר כוכבא, אולם דומה שאין לשלול את התקווה לבניין הבית כמרכיב במניעים אלה; ראייה לכך אפשר לראות במוטיבים המופיעים על מטבעות בר כוכבא, שכמעט כולם קשורים למקדש ולעבודתו, מה שאין כן בהכרח במרד הראשון. חוקרים אחדים הניחו שבר כוכבא כבש בפועל את ירושלים ואולי אף התחיל, או לפחות תכנן, את בניין הבית מחדש. בית המקדש תפס בתודעת מורדי בר כוכבא מקום מרכזי יותר כיעד מאשר בתודעת מורדי המרד הגדול, כשהמקדש עוד עמד על מכונו – והלא גם תבוסה אפשרית, אם חלפה בתודעת מישו, לא הייתה חייבת להביא עמה את חורבן הבית עצמו.

נראה שעם הזמן התעמעמה התחושה הלאומית, וזיכרון חורבן הבית נותר הטראומה העיקרית. הרעיון הלאומי כפי שאנו רגילים לו היום אינו יכול לשמש מפתח להבנת תודעתם של הקרמונים.

די אם ניזכר בתולדות מרד החשמונאים, שכמעט דעך כשהושבה לסדרה עבודת המקדש. בעולמם של חכמים, שעיצב את תודעתנו ואולי אף את תודעת בני התקופה הביזנטית, חורבן הבית היה העיקר, ולא זו בלבד שאין בדבריהם תמיכה בעצם התעוררות הרגש הלאומי במרד, אלא הובעה בהם ביקורת על מניע זה. מה שאין כן חורבן הבית, שהוא עניין דתי מובהק, שהוציא מן ההלכה שנהגה בימיהם את עיקר עיסוקיה, החל בהלכות קודשים וכלה בהלכות טומאה וטהרה, שינה לחלוטין את פני לוח השנה ומנהגי החגים, והפך על פיהם את מבנה המוסדות ההלכתיים.